Available online at http://jgu.garmian.edu.krd

Journal of University of Garmian

https://doi.org/10.24271/garmian.2023.10222

ڕۆڵی فۆنیمەکان لەگۆڕانی واتادا

هەردی سەیدە محمەد ، عادل ڕەشید قادر

بەشی کوردی، کۆلێجی پەروەردەی بنەڕەت، زانکۆی سلێمانی، عێراق کوردستانی هەرێمی

پوختە:

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (ڕۆڵی فۆنیمەکان لە گۆڕانی واتادا)، سنووری توێژینەوەکە بە شێوەیەکی گشتی کرمانجی خواروو وەرگیراوە، بەڵام بەپێی پێویستییش بۆ سەلماندن و ڕوونکردنەوەی زیاتر زارەکانی تر و هەندێک جاریش زمانەکەنی ئینگلیزی و عەرەبی و فارسییش وەک نموونە وەرگیراون. هاوکات چڕیی بابەتە زانستییەکە لە زانستی دەنگسازیدایە، بەڵام بەپێی پێویست دەپەڕێتەوە بۆ ئاستەکانی تری زمانەکە، ئەوانیش مۆرفۆلۆژی و سینتاکس و واتاسازییە. ئامانج لەم توێژینەوەیە زیاتر دەرخستنی ئەرکەکانی فۆنیمی کەرتی و ناکەرتیی زمانی کوردییە. هەوڵدانە بۆ دەرخستنی هەندێک لایەنی نادیاری فۆنیمەکانی زمان، چونکە هەندێک لە فۆنیمەکان جێکەوتەی خۆیان لە بڕگە و وشە و ڕستەدا دەگۆڕن، بەبێ ئەوەی واتای وشەکە گۆڕانی بەسەردا بێت، هاوکات گۆڕینی دەنگ یان فۆنیم دەبێتە هۆی واتاگۆڕین، نەک لە زمانی کوردی، بەڵکو لە زمانەکانی تردا بە گشتی. لەبەر هەمان هۆکار بە گومان و تێڕوانینی وردەوە بۆ فۆنیمەکانی زمانی کوردی لەم توێژینەوەیەدا کراوە. هاوکات ئەم تایبەتمەندییانەی فۆنیم ڕێگاخۆشکەرە بۆ نزیکبوونەوە لە بنیاتنانی زمانێکی ستانداردی کوردی.

Article Info

Received: July, 2022

Revised: July, 2022

Accepted August, 2022

Keywords

فۆنیم، ئەلۆفۆن، فۆنیمە کەرتییەکان، فۆنیمە ناکەرتییەکان

Corresponding Author

پێشەکی

ئەم توێژینەوەیە تێڕوانین بۆ دەربڕینەکانی مرۆڤی کورد دەکات، کە هەندێکجار دەنگێک دەردەبڕێت، کە هاوشێوەی ئەوە دەنگە نییە، کە بە پیت بۆی چندراوە لەناو وشەکانی زمانی کوردیدا، بەبێ ئەوەی کاریگەری و گۆڕانی واتایی دروست بکات، هاوکات هەمان گۆڕانکاریی دەنگی دەکرێت لە ژینگەیەکی فۆنۆلۆژیدا، گۆڕانی واتایی دروست بکەن. هۆکاری گۆڕانکارییەکان، کە لە فۆنیمە کەرتی و ناکەرتییەکاندا ڕوو دەدەن، بەگوێرەی پێوست خراوەتە ڕوو.

(١/٠) ناونیشان و بواری توێژینەوەکە:

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (ڕۆڵی فۆنیمەکان لە گۆڕانی واتادا)یە، لە لایەنی فۆنۆلۆژی و فۆنەتیکی زمانی کوردی دەکۆڵێتەوە، ئەو گۆڕانە واتاییانە دەخاتە بەر تیشکی لێکۆڵینەوە، کە فۆنیمە کەرتی و ناکەرتییەکانی دەیهێنە ئاراوە لە کردەی ئاخاوتنی ئەمڕۆی زمانی کوردیدا.

(٢/٠) ئامانج و گرنگیی توێژینەوەکە:

ئامانج لەم توێژینەوەیە، زیاتر دەرخستنی ئەرکەکانی فۆنیمی کەرتی و ناکەرتیی زمانی کوردییە. هەوڵدانە بۆ دەرخستنی هەندێک لایەنی نادیاری فۆنیمەکانی زمان، گرنگیی ئەم دەرخستنانەی فۆنیم، بۆ زیاتر شارەزابوونە لە فۆنیم و جێکەوتەیان لە زمانی کوردیدا، چونکە هەندێک لە فۆنیمەکان جێکەوتەی خۆیان لە بڕگە و وشە و ڕستەدا دەگۆڕن و بەبێ ئەوەی واتای وشەکە گۆڕانی بەسەر بێت، هاوکاتیش گۆڕانکاری لە دەنگ یان فۆنیمدا ڕوودەدات و گۆڕانی واتای لێدەکەوێتەوە، نەک لە زمانی کوردی، بەڵکو لە زمانەکاندا بەگشتی، لەبەر هەمان هۆکار بە تێڕوانینی وردەوە درک بەو خاڵە گرنگانە کراوە، کە لە بابەتەکەدا هەستی پێکراوە بۆ زمانی کوردی.

(٣/٠) ڕێباز و کەرەستەکانی توێژینەوەکە:

ئەو ڕێبازەی لەم توێژینەوەیەدا پەیڕەو کراوە، ڕێبازی وەسفی شیکردنەوەیە، کە تێیدا زمانی کوردیی (کرمانجی ناوەڕاست) وەکو ئەوەی ئاخێوەرانی ئاخاوتنی پێدەکەن، دەخاتە بەر تیشکی لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی زانستییانە. هاوکات زمانی سینکرۆنی ئاخێوەرانی ئەمڕۆی کرمانجی ناوەڕاست وەک کەرەستە بۆ توێژینەوەکە بەکار هێنراوە.

(٤/٠) سنووری توێژینەوەکە:

سنووری توێژینەوەکە بە شێوەیەکی گشتی کرمانجی ناوەڕاست وەرگیراوە، بەڵام بەپێی پێویستییش بۆ سەلماندن و ڕوونکردنەوەی زیاتری زارەکانی تر و هەندێک جاریش زمانەکەنی ئینگلیزی و عەرەبی و فارسییش وەک نموونە وەرگیراون. هاوکات چریی بابەتە زانستییەکە لە زانستی دەنگسازیدایە، بەڵام بەپێی پێویست دەپەڕێتەوە بۆ ئاستەکانی تری زمانەکە ئەوانیش مۆرفۆلۆژی و سینتاکس و واتاسازییە.

(٥/٠) ناوەڕۆکی توێژینەوەکە:

توێژینەوەکە لە ئەم بەشانە پێکهاتووە:

بەشی یەکەم/ لەم بەشەدا، فۆنەتیک و فۆنۆلۆژی و خراونەتە ڕوو، هاوکات فۆنیم و ئەلۆفۆنەکان باسی لێوە کراوە.

بەشی دووەم/ فۆنیمە کەرتی و ناکەرتییەکان باسکراون، ڕۆڵ و چۆنێتی گۆڕانی واتایان لە ڕوانگەی جێکەوتەیان لەوشەکاندا و سازگەی بەرهەمهێنانیانەوە خراوەتە ڕوو.

لەپاش ئەم بەشانە توێژینەوەکە بە چەند ئەنجامێک و ڕیزکردنی سەرچاوەکان و پوختەی توێژینەوەکە بەزمانەکانی ئینگلیزی و عەرەبی کۆتایی هاتووە.

بەشی یەکەم

(١/١) فۆنەتیک "Phonetics"

فۆنەتیک، پەسنییەکی وردی ئەندامەکانی ئاخاوتنە، بۆ گەیشتن بە یەکەم دەنگی هەستپێکراو و بیستراوی زمانی مرۆڤ. واتە سەرەتای دروستبوونی زمان لە دەربڕینەکانی مرۆڤەوە دیاری دەکات،(فۆنەتیک، زانستی بنەڕەتیترین پێکهاتەکانی زمانە، ئەو پێکهاتانەی کە سیستمی زمان لەسەری بنیاتنراوە.) (ولی پور،١٢:١٣٩٣) یاخود، لێکۆڵینەوە لە بچووکترین یەکە دەربڕاوە خواستراوەکانی مرۆڤ دەکات. (فۆنەتیک لە کەرەستە هەرە خاوەکانی زمان دەکۆڵێتەوە و شییان دەکاتەوە، کەرەستە خاوەکانی زمان ئەو تاکە دەنگانەن، کە هێزی ڕەوتی بایی لە سییەکانەوە هاتوون لە ئەنجامی کۆمەڵە جووڵانەوەیەک، کە لە پەردەی ناوپەنچکەوە دەست پێدەکات و سورێنچک و قورگ و بەشەکانی زار و لووت بەشداری دەکەن و دروست دەکرێن.) (ئەمین،٤٧:٢٠٠٤) یان دەتوانین بڵێین بەدواداچوون و پەسنی دەنگەکانی زمانێک دەکات، بە شێوەیەکی زانستی، کە ئەوەش بە شێوەیەکی هەم مادی وەک بەرکەوتە لەتەک (فۆنیمی کەرتی) هەم نامادی (بێ فۆرم) وەک بەرکەوتەی لەتەک (فۆنیمە ناکەرتییەکان). لە بارەی فۆنەتیکەوە "داڤید کریستاڵ" دەڵێت (ئەو زانستەیە کە لە تایبەتمەندییەکانی دروستکردنی دەنگی مرۆڤ دەکۆڵێتەوە، بە تایبەتی ئەو دەنگانەی لە ئاخاوتندا بەکار دەهێنرێن.) (crystal,2008:363) کەواتە هەر زمانێک فۆنەتیکی تایبەت بە خۆی و سنووری دیاریکراوی خۆی هەیە. وەک لەم پێناسەیەدا بە ڕوونتر ئاماژە بۆ فۆنەتیک و سنووری دەکرێت، (ئەو زانستەیە کە گرنگی بە لێکۆڵینەوەی دەنگە دەربڕاوەکانی زمانێک لەگەڵ شیکردنەوە و پۆلێنکردن و شێوازی دەربڕین و گواستنەوەی و تێگەیشتن لە زمانەکە دەدات.) (فەرهادی،٢٠١٣:٢٦) گشت پێناسەکان پشتڕاستی ئەوە دەکەنەوە، کە فۆنەتیک کەرەستەیەکە بۆ پەسنیکردنی دەنگە. واتە ئەرکی ئەم زانستە، تەنها دیاریکردن و چۆنیەتی دروستبوون و ناساندنی دەنگە لە زمانێکدا. کەواتە، دەتوانرێت ئەرکی فۆنەتیک بۆ سێ بەش دیاری بکرێت:

أ. پەسنیکردن: بریتییە لە چۆنیەتی دەربڕین و گواستنەوەی دەنگەکان.

ب. پۆلێنکردن: بریتییە لە پۆلێنکردنی دەنگەکانی زمان بەپێی: شوێنی گۆکردنیان، سیفەتی دەنگەکان، جۆری دەنگەکان.

پ. ڕێنووسی دەنگی: بریتییە لە نووسین وەک دەربڕین. (دزەیی،١٥:٢٠١٥)

هاوکات فۆنەتیک بۆ چەند لقێک دابەشدەکرێت، لەوانەش:(فۆنەتیکی درکاندن "Articulatory Phonetics" و فۆنەتیکی فیزیکی "ئەکوستیکی"Acoustic Phonetics" و فۆنەتیکی بیستن "Auditory Phonetics" و فۆنەتیکی تاقیگەیی "Laboratory Phonetics")، بەڵام ئەوەی لەم توێژینەوەیەدا زیاتر بەکاردەهێنرێت فۆنەتیکی درکاندنە، چونکە ئەو لێکۆڵینەوانەی لەبارەی فۆنەتیکی درکاندنەوە کراوە، دەمانگەیەنێتە ئەو ڕاستییەی، کە ئەم لقە بە دەستپێک و هۆکاری دۆزینەوەی زانستی فۆنەتیک دەزانرێت، چونکە ئەم لقە لە فۆنەتیکدا، زۆر نزیکە لە ئەندامەکانی ئاخاوتنی مرۆڤ و بەرکەوتەی لەتەک یەکەم هێز و پاڵنەری جووڵەی هەوا بۆ دروستبوونی دەنگ، لەبەر هەمان هۆکاریش پێشتر بەم بەشە لە فۆنەتیک بە فۆسیۆلۆژی"Physiological" ناو براوە. کەواتە (چۆنیەتی کارکردن و جوڵانەوەی ئەندامەکانی ئاخافتن ئەگرێتەوە. ئەم ئەندامانە، هەر یەکە بە شێوەیەکی جیاواز دەجووڵێتەوە لە دروستکردنی هەر دەنگێکدا و فۆنەتیکی درکاندن باسی جووڵاندنەوەی هەر ئەندامێک ئەکات و بەپێی ئەو جووڵانەوەیە دەستنیشانی سنووری هەر دەنگێک ئەکرێ.) (وەیس،٢٦:١٩٨٤) واتە توێژینەوەیە لە ئەندامەکانی مرۆڤ،

که دەربڕینی پێدەکەن، لەناو مێشک و دەروونی و ئەندامەکانی ئاخاوتنی ئاخێوەرانەوە، نەک دوای دەرچوونی دەنگ، که دەرچوونی دەنگ لە هەوادا و بڵاوبوونەوەی بۆ ناو گەردیلەی هەوا دەچێتە قۆناغێکی تری فۆنەتیکەوە، ئەویش فۆنەتیکی فیزیکی "ئەکوستیکی"Acoustic Phonetics". کەواتە، لە سەرەتای دروستبوونی دەنگەکان، پێش هەموو شتێک، بەرهەمهێنانی هەر جۆرە دەنگێک پێویستی بە سەرچاوەی وزە هەیە، بۆ ئاخاوتن. (ئەم سەرچاوەی وزەیە، بریتییە لە لێشاوی هەوا بۆ زۆربەی دەنگەکانی زمانەکانی جیهان، ئەم هەڵچوونە لە لایەن سییەکانەوە دروست دەبێت، هەوا لە سییەکانەوە دەڕژێتە ناو بۆری هەواوە و پاشان بۆ ناو قورگ.) (Jongman,2009:9) کەواتە، لە ڕێگەی ئەم بەشەی فۆنەتیکەوە پەسنی ئەوە دەکرێت، کە لە کاتی درکاندندا دەبێت ئەندامەکان چۆن چۆنی بجووڵێنەوە، تا بتواندرێت دەنگە زمانییەکان دروست بکرێت، وەک دەنگە کۆنسنانت و ڤاوڵەکان لە زمانەکەدا. ئەمەش وادەکات، کە توێژینەوە لە دەنگ لە ئەم بەشەدا (بە شێوەیەکی گشتی لەسەر ئەم دوو بنەمایە پۆلێن بکرێن: بنەمای جەستەیی و فیسۆلۆژی، کە خۆی لە شوێنی دەنگ، یان سازگە دەنوێنێ. پێوەری دەنگی کە خۆی لە سروشتی دەنگەکە، یان ئەو سیفەتەی کە پێی دەردەکەوێ لە ڕێگای درکاندنەوە دەنوێنێ.) (فەرهادی،٢٠١٣:٣٣). کەواتە دوو جار لە ڕێگەی ئەندامەکانی ئاخاوتنەوە دەتواندرێت، لە دەنگەکان بدوێن و هەڵسەنگاندنیان بۆ بکرێت، یان بە شێوەیەکی ڕوونتر (لە هەر پێناسەیەکدا، کە بۆ دەنگەکان دەکرێت، بە لایەنی کەمەوە دووجار ئاماژە بە ئەندامەکانی ئاخاوتن دەکرێت: جارێک لە پەیوەندیی بە پێگەی بەرهەمهێنانی دەنگ، جاری دووەم لە پەیوەندی لەگەڵ دۆخی ئەندامەکانی ئاخاوتن، لە کاتی بەرهەمهێنانی دەنگدا.) (حق شناس،١٣٩٣:٣٧) وەک دەنگی [ب] لە یەکەم جاردا دەتواندرێت بگوترێت، کە دەنگێکی لێوییە، لێویش وەک ئەندام بەشدارن لەبەرهەمهێنانیدا، پاشان لە جاری دووەمدا دەتواندرێت بگوترێت، کە لێوەکان چۆنچۆنی بەژدارن، کە ئەویش بە جووڵاندنی لێوی خوارەوە بۆ سەر لێوی سەرەوە و پاشان بە لکاندنی هەردوو لێوەکە و پاش لابردنی لێوەکان لەسەر یەکتری، ئەوکات دەنگی [ب] بە وروژمکردنی هەوا بۆ دەرەوە پەیدا دەبێت. کە بەم جۆرە دەوترێت، دەنگە کۆنسنانتە "تەقاوەکان Plosive". چونکە لە ئەنجامی وروژمی هەوا لە سییەکانەوە بۆ دەرەوە، بەلابردنی ئەو ڕێگرەییەی، کە لەبەردەمیدا بووە، دەنگێکی ژێداری (دەنگدار)ی توند پەیدادەبێت.

(٢/١) فۆنۆلۆژی "Phonology"

دۆزینەوە و دەرخستنی دەنگەکان، پاشان ڕێخستنی بەپێی پێڕەوێک، هەموو ئەمانە وادەکەن فۆنۆلۆژی لە زماندا چەند ئامانجێکی گرنگی هەبێت، چونکە (ئامانجی فۆنۆلۆژی ئەوەیە کە شێوازەکانی دەنگە جیاکەرەوەکان کە لە زمانێکدا دۆزراوەتەوە، وەک لێدوانی گشتی سەبارەت بە سروشتی سیستمی دەنگ، لە زمانەکانی جیهاندا بەئەنجام بگەیەنێت... لەتەک خستنەڕووی ئەو یاسایانەی کە دەتوانرێ بنووسرێت، بۆ پیشاندانی جۆرەکانی پەیوەندییە دەنگییەکان)(crystal,2008:365).ئەم بەسیستمبوون و ئامانجە تایبەتانەی کە فۆنۆلۆژی لە زمانەکاندا دایدەنێت، وادەکات فۆنۆلۆژی تایبەت بێت بە زمانێکی دیاریکراو، واتە لە فۆنۆلۆژییەک زیاتر هەبێت. (فۆنۆلۆژی مامەڵە لەتەک ئەوە دەکات کە چۆن ئەم دەنگانە بۆ هەر زمانێکی بەتەنها ڕێکخراون، بۆ نموونە: چۆن دەنگەکان تێکەڵ بەیەکتری دەبن، پەیوەندییەکانی نێوانیان و چۆنیەتیی کاریگەرییان لەسەر یەکتر.)(Davenport,2010:2) وەکو لە دیاریکردنی فۆنیم و پیت بۆ زمان، فۆنۆلۆژی ئەم جیاوازییە زۆر بە ئاشکرایی دەردەخات. ئەوەش لە ڕێگەی دیاریکردنی ژمارەی فۆنیم و پیتەکانی زمانەکەوە دەبێت. ئەگەر بەراوردێک بکرێت، لەنێوان زمانەکاندا دەبینین زمان هەیە، ژمارەیەکی زۆر لە فۆنیم لە زمانەکەیدا هەیە و زمان هەیە، بە بەراورد بەو زمانە، ژمارەی فۆنیمەکانیان کەمترە. ئەگەر بڕواندرێتە زمانی فارسی دەبینرێت، لە ٢٣ کۆنسنانت و ٦ ڤاوڵ پێکهاتوون، کە ژمارەیان دەکاتە ٢٩ فۆنیم. زمانی عەرەبی ٢٨ کۆنسنانت و ٣ ڤاوڵە، واتە ژمارەیان ٣١ فۆنیم. زمانی تورکی ٢١ کۆنسنانت و ٨ ڤاوڵە، واتە ژمارەیان ٢٩ فۆنیم. زمانی فەرەنسی ٢٦ کۆنسنانت و ١٦ ڤاوڵە، واتە ژمارەیان ٤٢ فۆنیم. زمانی ڕوسی ٣٧ کۆنسنانت و ٥ ڤاوڵە، واتە ژمارەیان ٤٢ فۆنیم. (کامبوزیا،١٣٩٧: ٣١-٣٨) ئەمە ئەو ڕاستییە دەخاتە ڕوو، کە سیستمە تایبەتەکان لە زماندا دەتوانرێت تایبەتتر بکرێت، واتە ئەگەر فۆنۆلۆژی بۆ هەر زمانێک جیاواز بێت، دەکرێت لەو زمانێکشدا چەندین فۆنۆلۆژیی تر هەبێت، یاخود کلێشە و یاسایی زمانەکە بگۆڕێت، ئەوەش لە ڕێگەی هەبوونی زار "Dialectic" لە زمانەکەدا،ئەمەش وادەکەن هەندێک یاسای زمانەکە بگۆڕن و فۆنۆلۆژیی تایبەت بە خۆیان بەرهەم بهێنن. ئەگەر بۆ ئەم مەبەستە بڕواندرێتە زمانی کوردی دەبینرێت، لەنێوان زارەکاندا، زاری هەورامی چەند فۆنیمێکی زیاتری هەیە و لەچاو زاری سۆرانیدا، ئەمەش وادەکات لە پێکهێنانی چۆنییەتیی گۆڕانی یاسا فۆنۆلۆژییەکانیشدا جیاوازی ڕوو بدات.

فۆنۆلۆژی پێمان دەڵێت، کە چ دەنگێک لە زمانێکدا هەیە، ئاخێوەران چی دەکەن بۆ درکاندن، لە کاتی ڕیزکردنی دەنگەکاندا چی ڕوو دەدات، ئایا ڕیزبوون و ڕێکخستنی دەنگەکان دەتوانن

تێکەڵی وشەکان ببن و ڕوونی بکەنەوە بۆچی تایبەتمەندییە دەنگییە دیاریکراوەکان، گرینگن بۆ ناسینەوەی وشە. واتە ڕیزبوون و شوێنی دەنگەکان لەناو سیستمی برگە و پاشان لە ئاستی مۆرفۆلۆژیدا بۆ پێکهێنانی وشە لەخۆوە نییە، هەندێک هۆکاری فۆنۆلۆژی و فۆنەتیکی ڕۆڵیان هەیە، لەسەر ڕێکخستنی ئەم دەنگانە، کە ئەمەش وای کردووە، کە فۆنۆلۆژی جیاواز و تایبەت بێت، بۆ هەر زمانێک. ئەگەر ڕواندرێتەئەم وشەیە، لەنموونەیدا دەردەکەوێت.

(١)- [tlip]

زۆربەی ئاخێوەرانی ڕەسەنی ئینگلیزی ڕازین، لەسەر ئەوەی ئەمە بەڕوونی وشەیەکی زمانەکەیان نییە، چونکە والێ دەڕوانن، کە مەحاڵە بۆ دەربڕین. بەڵام ئەگەر گەڕان و بەدواداچوونەکان لەسەر زمانەکان دەریانخست، کە هیچ زمانێکی مرۆڤ بوونی نییە، کە لە وشەکانیاندا لە سەرەتایدا بە [tl] دەست پێبکات، ئەوکات گومانکردن لەوەی هەبوونی ئەم بەدوایەکداهاتنە گونجاو نەبێت، کارێکی دروستە، بەڵام هەندێک زمان هەیە، کە بە شێوەیەکی ئاسایی [tl]، ئەم دوو دەنگە لە سەرەتای وشەکانیاندا هەیە و دەیدرکێنن، وەک زمانەکانی تالینگیت "Tlingit" ((لە ئالاسکا ئاخاوتنی پێدەکەن))، ناڤاجۆ "Navajo" ((لە باشووری ڕۆژئاوای ئەمەریکا ئاخاوتنی پێدەکەن)) لە ڕاستیدا، ناوی زمانی "Tlingit" خۆی بەم بەدوایەکدا هاتنەدا دەست پێدەکات. کەواتە بۆچی ئینگلیزی ڕێگەی پێ نادات؟ هۆکارەکە بەڕوونی پەیوەندیی بە خودی دەنگەکانەوە نییە. دەبێت دەرئەنجامی شێوازی ڕێکخستنی دەنگی ئاخاوتن لە زمانی ئینگلیزی بێت. کە ڕێگە بە [tl] نادات بۆ ڕوودانیان لە سەرەتای وشەدا. هاوکات ئەم درکاندنە دەتوانێت لە ناوەڕاستی وشەیەکدا ڕوو بدات، وەک "Atlas" 'ئەتڵەس'. کەواتە، هۆکاری ئەوەی کە ئینگلیزی وشەیەکی نییە، کە بە [tl] دەست پێ بکات، هیچ پەیوەندییەکی بە دەنگەکانەوە نییە، چونکە بەیەکەوە درکاندنی ئەو دوو دەنگە بە تەواوی گونجاوە، بۆ ئەوەی مرۆڤ بیدرکێنێت، بەڵام پەیوەندیی بەو ڕێکخراوە سیستماتیکییەی دەنگەکانی ئاخاوتنەوە هەیە، لە زمانی ئینگلیزیدا، کە ئەویش فۆنۆلۆژییە. (Davenport,2010:3) هاوشێوەی ئەم جۆرە لە زمانی کوردیدا، لە دەنگەکانی [ر] لە سەرەتای برگەدا دێت، بەڵام لە سەرەتای وشەدا نییە، هاوکات دەنگی [ڵ] لە سەرەتای برگەدا دێت، بەڵام لە سەرەتای وشەدا دەرناکەوێت.

ئەگەر پرسیاری ئەوە بێتە ئاراوە، کە یەک فۆنۆلۆژی بۆ هەموو زمانەکان ئایە دەگونجێت؟ بە دڵنیاییەوە نەخێر، چونکە وەکو ئەوە دەبوو، کە هەموو زمانەکانی مرۆڤ، یەک پێکهاتەی دەنگییان هەبووبێت، ئەوکات فۆنۆلۆژییەکی جیهانی دەبوو، هەروەها هەموو مرۆڤەکان لە یەکتری تێدەگەیشتن، چونکە زۆربەی دەنگە دەربڕاوەکانی جیهان لە یەکترییەوە نزیکن و ئەو جیهانیبوونەی فۆنەتیک، یان بەگشتیکردنەی فۆنەتیک، بۆ زۆربەی زمانەکان بەڵگەی ئەو ڕاستییەن، (کەواتە هۆکاری ئەوەی کە تاکە فۆنۆلۆژییەک بۆ هەموو زمانەکان زۆر ناگونجێت، ئەوەیە کە فۆنۆلۆژی زمانەکان بە درێژایی کات دەگۆڕێت، هەر وەک "مۆرفۆسینتاکس **Morphosyntax**"، کە یەکێکە لە فاکتەرە گشتییەکانی گۆڕانکارییەکان لەڕستەسازیدا.) (Gussenhoven,2017:12) کەواتە، ئەمە بۆ ئەوەش دروستە، ئەگەر هاتوو فۆنۆلۆژی نەبوایە و جیهانێک بەبێ پێکهاتەی فۆنۆلۆژی چی دەبوو؟ لە ڕاستیدا وەڵامی ئەم پرسیارە پەیوەستە بەو زانیارییانەی، کە دەربارەی فۆنۆلۆژی خراوەتە ڕوو، وەک ئەوەی لە تایبەتمەندییەکانی ئەم زانستە خرانە ڕوو، بەبێ ئەم زانستە، زانستی زمان چۆن دەبوو؟ بە دڵنیاییەوە کەلێنێکی گەورە و بێئاگابوون دەبوو لە پێچوپەناکانی زانستی زمان، هاوکات چەندان پرسیار بێ وەڵام دەمانەوە.

(٣/١) فۆنیم "phoneme"

ئەو نرخە زمانەوانییەی وادەکات، فۆنۆلۆژی بە زانستی زمانەوە ببستێتەوە و دەربارەی بدوێت فۆنیمە، وەک یەکەیەکی زمانەوانی پەیوەست بە زانستی فۆنۆلۆژییەوە، ئەم یەکەیە بوونێکی فیزیکیی هۆشەکی دەنوێنێت کە لە مێشکی قسەپێکەرانی زمانەکەدا چەسپاوە. توانای گۆڕینی واتای هەیە، بەبێ ئەوەی خودی خۆی وەک تاک واتای هەبێت. واتە واتای وشەکان لە بنجەوە دەگۆڕێت، لەبەکارهێنانیاندا واتای جیاواز دەبەخشن، یاخود (فۆنیم بە واتای ئەو دەنگانەی کە جیاوازیی واتایی پێک دێنن، یان دوو وشە لە ڕووی واتاوە لەیەکتری جیا دەکاتەوە.) (فەتاح،٢٠١١:٦١) ئەم جیاکردنەوەی وشانە دەبێتە هۆی ئەوەی، کە بتوانرێت دەنگێک لە زماندا دیاری بکرێت و بکرێت بە فۆنیم بۆ ئەو زمانە، ئەوەش لە ڕێگەی فۆنۆلۆژیی هەمبەرێتیدا "contrast"/ پەیوەندیی جێنیشینی "Desaussure". کە دەنگەکان لەم پەیوەندییەدا، بە شێوەیەکی ستوونی دەگۆڕدرێن، بۆ دروستکردنی واتای نوێ لە وشەکاندا، واتە (دوو یەکە لە هەمبەرێتیدا فۆنۆلۆژیدا دەوەستنەوە، ئەگەر لە پەیوەندیی جێنشینییەکانیاندا لە هەمان شوێنی ناو دروستە بچووکە تەکنشینەکەدا لەبریی یەکتری دەربڕاوێکی نوێ بە واتایەکی دیکەوە بەدەستەوە بدەن.) (مەحوی،أ،٢٠٠٨:١٦١) ئەگەر لە زمانی ئینگلیزی بۆ فۆرمی وشەکان. لە وشەی پیاودا /men/، دەنگەکان لەیەکتری جودا بکەینەوە دەبینین [m] و [ɛ] و [n] هیچ مانایەکیان نییە بۆ خۆیان و تەنها ئەگەر بەشێک لە وشەیەک پێک بهێنن، واتادار دەبن. لە هەموو زمانەکاندا بە هەندێک جیاوازییەوە ئەمە

دروستە، هاوکات لە دەنگەکاندا بە تایبەت ئەو دەنگانەی کە گرنگن، چونکە دەتوانن ماناکانی وشەکان بگۆڕن، بۆ نموونە:

(٢)- پیاو/men/

ئەگەر ئەم وشەی وەربگیرێت، یەکەم دەنگی بۆ [f] بگۆڕدرێت، کە دەبێت /fen/ (باوەشێن)، وشەی نوێ بەرهەم دێت، دوو وشەی لەم جۆرە ،بە یەک دەنگ جیا بکرێنەوە، پێی دەڵێن بچووکترین جووتی هاوشێوە/ جووتێکی کەم جیاواز "Minimal Pair" (M.Mees,2013:12) کە بە هەمان شێوەش لە زمانی کوردیدا فۆنیمی پێدیاری دەکرێت، بۆ نموونە:

(٣)- شار-زار-مار-پار

هەریەک لە دەنگەکانی [ش، ز، م، پ] بەم کردەیە دیاری دەکرێت، کە فۆنیمی زمانەکەن و /ش، ز، م، پ/ ئەمانە و چەندان نموونەی تر، کە دەتوانرێت فۆنیمەکانی تری زمانکە بەم کردەیە دیاری بکرێت.

بەو تێڕوانینانەی بۆ فۆنیم دەکرێت، زیاتر نیشاندانی ئەرکی فۆنیم بوو لە زماندا، بەڵام خودی فۆنیم چییە؟ جێگای هەڵوەستە لەسەرکردنە، ئایا فۆنیم وەکو بوونێکی فیزیکی جێگەی خۆی دەگرێت؟ یاخود هەستپێکراوینین؟ (دەبێ بزانین کە بیری فۆنیم خەیاڵێکی زانیارییە و لە ڕاستیدا فۆنیم بوونێکی ماددی نییە.) (فەتاح،٢٠١١:٦٢) یاخود، لە تێڕوانینێکی نزیکترەوە بۆ فۆنیم (ئەندامێکە لە کۆمەڵێک یەکەی ئەبستراکت، کە پێکەوە سیستمی دەنگی زمانێکی دیاریکراو پێکدەهێنن و لە ڕێگەیەوە جیاوازیی مانا بەرهەم دەهێنرێت.) (M.Mees,2013:13) ئەم پێناسانە و لە یەکتر نزیکی بابەتی دەنگ و فۆنیم وادەکات، کە زۆرجار وەک یەک، یاخود بە یەک ئامانج تەماشا بکرێن، بەڵام (ئەمانە دوو شتی جیاوازن. دەنگ کەرەستەیەکی "فیزیاوی"یە و "بوون"ی هەیە، فۆنیم شتێکی پەنامەگییە "موجرەد Abstract" چەند دەنگێکی جیاواز دەنوێنێ، کە هۆی جیاوازیی نێوانیان دەخرێتە پاڵ ئەو ژینگە جیاوازانەی تیایاندا دەردەکەوێ.) (ئەمین،٢٠١١:٥٩) کەواتە. هەموو فۆنیمەکان دەنگن، دەنگ وێنەیەکی هۆشەکی لە ئاوەزی قسەپێکەردا دروست دەکات و دەیچەسپێنێت، بە شێوەی ئەبستراک، لە فەرهەنگی مێشکی ئاخێوەرانیدا هەڵدەگیرێت، بە هەموو تایبەتمەندییە دەنگییەکانەوە، کە خودی (دەنگە زمانییەکە یەکەیەکی دەنگی بە فۆنەتیکی دیارە، یان بەرجەستە و جەستەییە و لە شێوەی دەنگدا دەبیسترێت. کەواتە هەریەکەیەکی دەنگییە- بە فۆنێم و ئەلۆفۆنەکانییشەوە-، کە ئۆرگانەکانی زمان / قسەکردن بەرهەمیان دەهێنن.) (مەحوی،أ،٢٠٠٨:٦٧) بەڵام ئەم یەکە دەنگییە، بە شێوەی فۆنیمیک وێنەکراوە یەکە گرافێم "Grapheme" دەگرنەوە، کە ئەم یەکانە سیستمیکی تایبەت بەخۆیان هەیە، ئەویش ڕێسای فۆنیمییە " Phonemic Principle". هەنگاوەکان دەمانبەن بۆ ئەوەی کە پیت/تیپ "Letter" دەکەوێتە کوێی ئەم هاوکێشەیەی زمانەوە؟ (لە سەرەتادا زاراوەی فۆنێم و گرافێم دێن: هێماکانی نووسین دەگرێتەوە بۆ دەنگەکانی زمانی قسەکردن، کە هەیە و لەبەردەستدان، کەواتە ئەم کارەمان لەسەر دروستەی فۆنێمی وشە و ئاستی گرافێمییە، واتە دەربارەی دانانی پیت – فۆنێمە.) (مەحوی،٢٠١٦:٨٠) ناتوانین لەو ڕاستییە لا بدەین، کە زمانی ئاخاوتن لە قێژە و هاوارەوە پاشان بۆ ئاخاوتن پەرەی سەندووە. کەواتە، مرۆڤ دەنگ و فۆنیمی هەبووە، پاشان هەنگاوی گەورەی بەرەو دروستکردنی ئەو دەنگ و فۆنیمانەی ناو ئاخاوتن بردووە. کەواتە، پیت لە نەخشەسازیی زماندا جێگای دوای فۆنیمە، وەک لەم پێناسەیەدا بۆ فۆنیم بە کورتی کراوە، (بچووکترین یەکەی زمانە، کە جیاوازیی واتایی دروست دەکات، هاوکات جیاوازیی نێوان فۆنیم و دەنگ (پیت) ئەوەیە، کە فۆنیم یەکەی دەنگی زمانە، بەڵام پیتەکان یەکەی نووسراوە.) (وفایی،١٣٩٢:٧٧) پەیوەندی نێوان دەنگ و فۆنیم و پیت لە ئەم هێڵکارییەدا ڕوون کراوەتەوە.

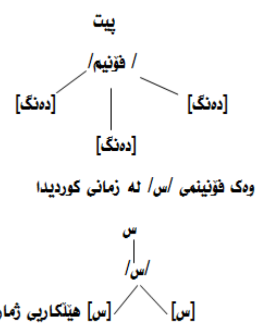

هێڵکاریی ژمارە (١) جیاوازیی پیت و فۆنیم (ئەمین،٢٠٠٤: ١٠٨)

لە هێڵکارییەکەی ژمارە (١)دا، ئەوە بەباشی دەردەکەوێت، کە زمانی کوردی هەوڵ دەدات، کە هەرچی دەدرکێندرێت وێنای بۆ بکات وێنەی بەرجەستەیی، کە ئەمەش خاسێتێکی زمانی کوردییە و ئەم خاسێتە لە زمانەکانی تری جیا دەکاتەوە، بەتایبەت لە نووسیندا، چونکە زمانی عەرەبی و فارسی هەندێک لە فۆنیمە ڤاوڵەکانیان بە شێوازی هێما و نیشانە زمانی عەرەبی/"الحركات الإعرابية" ناسراون، لەو هێمایانەش /الفتحة، الضمة، الكسرة والسكون/ لە گرافیمی نووسینی عەرەبیدا بەدەر دەکەوێت، بەڵام لە زمانی فارسیدا لە گرافیمی نووسینی زمانەکەشدا زۆر بەدەگمەن دادەنرێت، ئاوەزی ئاخێوەرانی زمانەکە، بە شێوەیەکی خۆڕسکانە دەری دەبڕن، واتە وەک فۆنیمی وێنەیی نە پیت و نە هێمای بۆ نەکراوە، بۆ نموونە:

(٤)-<یخ> بەمانای ((سەهۆڵ/ زۆر سارد)) - خوێندنەوەی [یَخ]/[ɣ↔ψ]

ئەگەر لەم وشەیە بڕواندرێت دەبینرێت، کە ئەو هێمایە دەرنەکەوتەوە لە نووسیندا ڤاوڵە، هەموو تایبەتمەندییەکانی ڤاوڵی تێدایە و لە بڕگەشدا شوێنی خۆی گرتۆتەوە و ڤاوڵەکەی کە لە پێشەوە هاتووە گۆڕیویەتی بۆ نیمچە کۆنسنانت، زمانەوانی فارس "کورش صفوی" لەم بارەیەوە دەڵێت (ئێمە لە دەستووری نووسینماندا، بۆ هەندێک لە دەنگەکان نووسینمان نییە. لەبەر هەمان هۆکارە کە نازانین <مرد> بە چی شێوەیەک بڵێن، ئایا بە [μ↔ρδ]((بەواتای پیاو)) یان بە [μορδ]((بەواتای مرد)).((واتە هەردوو خوێندنەوەکە واتای جیاوازیان هەیە)) لەوە گرنگتر ئەوەیە کە ئێمە ئەم هێمایانە /-َ،-ِ،-ُ/ لە پڕۆگرامی خوێندنی سەرەتایماندا دەخوێنرێن، بەڵام دواتر هەوڵ دەدەین کە منداڵەکانمان ئەمانە بەکار نەهێنن و نەینووسن و ئەزبەری بکەن.) (صفوی، ۹۳:۱٤۰۰) ئەمەش وادەکات ئاخێوەرانی دەرەوەی ئەم زمانە بە شێوەیەکی گرانتر بتوانن، درکاندنی دەنگەکان و بڕگەکانی ئەم زمانە فام بکەن.

(١-٣/١)ئەلۆفۆن **"Allophone"**

ئەو زمانەی مرۆڤ دەربڕینی پێدەکات، لە ڕێگای ئەندامەکانی جەستەوە بەرهەم دەهێنرێت، وەک لە پێشووتردا ڕوون کراوەتەوە، بەڵام ئەندامەکان لە ئەرکیاندا پاش و پێشخستنیان هەیە، دواکەوتن و وەستان و خلیسکاندن و بەرکەوتنیان هەیە، کە هەموو ئەمانە لەناو مرۆڤدا شتێک نییە بتواندرێت، هاوسەنگ بکرێت، کە ئەو کردەیە ڕێک و ڕاست بە هەمان شێوە وەک خۆی بکرێتەوە. واتە کاتێک ئەو وزەیەی لە درکاندندا لە سیپەکانەوە بەرهەم دەهێنرێت، نەک لە مرۆڤێکەوە بۆ مرۆڤێکی تر بگرە لەناو خودی کەسەکەدا، لە هەموو بارێکیدا جیاوازە، ئەندامەکانی ئاخاوتنیش بە هەمان شێوە لە جووڵەیاندا جیاوازن بۆ هەر دووبارەکردنەوەی دەنگێک، ئەگەر هەمان ئەندام و هەمان جووڵەشیان هەبێت، واتە ئەگەر مرۆڤێک لە ماوەی چەند خولەکێکدا بەتەنها دەنگی [ب] بدرکێنێت، بە دڵنیاییەوە چەندان دەنگی جیاواز دەربڕاو، لە هاوشێوەی ئەو دەنگە پەیدادەبێت، ئەمە لە کاتێکدا بە تەنهایە، بەڵام ئەگەر هات و خرانە ناو چوارچێوەی بڕگە و پاشان وشەوە، ئەو کات کاریگەریی دەنگەکانی دراوسێی لەسەر دەبێت، بە دڵنیاییەوە ئەو کاتیش جیاوازیان دەبێت. کەواتە ئەم هەموو دەنگە جیاوازە کە بەرهەم دێت، دەکرێت بۆ نواندنی چەند فۆنیمێک بێت، کەواتە فۆنیمێک دەکرێت چەندان دەربڕاوی هاوشێوەی هەبێت. (واتا فۆنیمێک دیاری دەکەن و ئەلۆفۆنەکان وەک جۆری فۆنەتیکی جیاوازیی ئەو فۆنیمە جیا دەکرێنەوە، کە بە چەند شوێنێکی دیاریکراوەوە بەستراون، کەواتە لە شوێنە تایبەتییەکاندا ئەلۆفۆنی فۆنیمەکان دەردەکەون... ئەلۆفۆنەکان وەچەفۆنیمن و لە فۆنیمەکان کەوتوونەتەوە.) (مەحوی،۱۱۷:۲۰۰۱). کەواتە، دەکرێت ئەلۆفۆن بارێکی تایبەتی بێت لە فۆنەتیکدا، بەڵام جۆرە ئەرکێک لە فۆنۆلۆژیدا دەبینێت، کە ڕۆڵەکەی تەسکدەبێتەوە بۆ پڕکرنەوەی ئەو بۆشاییە درکاندنەی، کە ئاخێوەری زمانەکە هەستی پێدەکات. هەرچەندە هەر فۆنیمێک کۆمەڵێک تایبەتمەندی جیاواز لەخۆ دەگرێت، بەڵام ئەلۆفۆنەکان هەر فۆنیمێک بە گشتی، لە ڕوانگەی هەردوو لقەکەی فۆنەتیکی فیزیکی و فۆنەتیکی درکاندنەوە، لێکچوونێکی فۆنەتیکی " Similarity Phonetic" بەرچاویان هەیە، واتە ئەلۆفۆنەکان هەر فۆنیمێک بە دوو شێوە دراوە:

أ) زۆربەی کات بە ڕێژەیەکی دیاریکراو لە دەنگدا لەیەکتر دەچن.

ب) زۆربەی کات ((هەر چەندە بە شێوەیەکی ناتەواوە)) بە جۆرێکی هاوشێوەی یەک دەدرکێنرێت ((لەڕوانگەی ئەندامەکانی ئاخاوتنەوە)). (M.Mees،2013:13) هەندێک تایبەتمەندیی لە دەنگەکانی زمانێکدا هەیە، کە ئەویش بە هەناساویبوونی/فووداربوون "Aspirated" دەنگەکانە، واتە هەندێک دەنگ هەناسەیین و هەندێک دەنگ ناهەناسەیین، کە ئەمەش جۆرێکی جیاواز لە دەربڕینی هەمان فۆنیم لە زمانەکەدا دروست دەکات، بۆ نموونە:

(٥)- کۆنستانتی /P /

کاتێک ئەم کۆنسنانتە لە سەرەتای وشەوە بێت، درکاندنەکەی کەمێک فودار "Aspirated" دەبێت، بەڵام کاتێک دەکەوێتە دوای دەنگی [s] کە کپ و فیکەییە "Sibilant" هەر وەک لە /spot/ ئەوا فوودار نابێت، ئەمەش ڕاستییەکی فۆنەتیکییە، لە بارەی ڕێگاکانی درکاندنی ئەم دەنگە لە شوێنە جیاوازەکانەدا.) (ویدۆوسن، ٦٥:۲۰۰۸) چونکە ئەم دیاردەیە، هیچ گۆڕانێک نە لە واتای وشەکە، نە لە بڕگە و کاریگەریی بەسەر دەنگەکانەوە نابینرێت، ئەوەی هەیە، گۆڕانێکی درکاندنییە و زیاتر بابەتێکی فۆنەتیکییە و بایەخێکی ئەوتۆی فۆنۆلۆژیدا نییە.

(١-١-٣/١) بێلایەنبوون و ئارخیفۆنیم "Neutralization & "Archiphoneme"

ئەم جۆرە لە ئەلۆفۆنەکان، وەک لە ناوەکەیەوە ڕوونە بێلایەنن، لە ڕووی هەڵبژاردنی گۆڕانە دەنگییەکانەوە، چونکە دەنگە بێلایەنەکان سەر بە گۆڕانە ئەلۆفۆنییەکانە "Allophonic"، گۆڕانە ئەلۆفۆنییەکان (گۆڕانی درکاندنی فۆنەتیکین بێ ئەوەی کار لە واتای وشەکە بکات. وەکو درکاندنی دەنگی /س/ لە وشەی (سەوزە)ی کوردیدا چ بە [س] یان بە [ص] گۆ بکرێت واتای وشەکە ناگۆڕێت.) (عەلی،۲۰۰٥: ۱۲)، ئەم گۆڕانکارییانەی بێلایەنبوون وادەکەن، کە دابەشکردنێکی تەواوکارانەیان هەبێت، هەمیشە دەنگەکان لە بێلایەنی تەواودان لەگەڵ یەکتر، بەڵام ئەو دەنگانەی، کە لە هەندێک ژینگەی فۆنۆلۆژیدا هەمبەری فۆنیمیان هەیە، واتە

دوو شێوازی وشەیی لە یەک جیا دەکەنەوە، یەکەمیان ئەگەر تەنیا یەکێکیان لە هەمان ژینگەی فۆنۆلۆژیدا دەربکەوێت، بە هۆی یەکێک لە پرۆسە فۆنۆلۆژییەکانی زمانەکەوە، دووەمیان هەموو دەنگەکان دەبنە دەنگێکی تری هاوشێوە، ئەو کات هەمبەری لەو ژینگەیەدا بێلایەنبوونە و پەیوەندییەکی بێلایەنی ناوخۆیی لەگەڵ یەکتردا پەیدادەکەن. (بی جن خان،١٣٩٨: ١٩١) یاخود بە شێوەیەکی روونتر بێلایەنبوون (ئەو دیاردەیەیە، کە دەتوانرێت دیاری بکرێت و لەبارە بۆ دیاریکردن، کە بریتییە لە بێلایەنبوونی جیاوازیی فۆنێم لە جێکەوتە دیاریکراوەکاندا... لە زمانی کوردیدا لە زۆربەی جێکەوتەکانی ناو وشەدا"word positione"جیاوازییەکی فۆنیمی لە دەنگداری (دەنگداری وکپی) کۆنسنانتە گیراوەکاندا (تەقاوەکان) روو دەدات (مەحوی،ب،٢٠٠٨: ٢٢٥) وەک لەم نموونانەدا دەردەکەوێت.

(٦)- کورد ← کورت

(٧)- حەب ← حەپ

(٨)- گورگ ← گورک

ئەگەر لەو ژینگانە نموونەکانی (٦،٧،٨) بروانین، کە تێدا بێلایەنی تێدا روو دەدات، بە شێوەیەک دیار دەبێت، کە دەنگە تەقاوەکان دەنگداری خۆیان لەدەست دەدەن و کپ دەبن، یان لە شێوەی کپ دەدرکێندێت. دیاردەی **ئارخیفۆنیم** " Archiphonem"پەیوەستە بە ژینگەیەکی دیاریکراووەوە، کە لە کۆتایی برگەکاندا، یاخود وشەکاندا روو دەدەن، وەک لە پێناسەکانی دەردەکەوێت، کە سەرەتای ئەم بیرۆکەیە بۆ (زاراوەیەکە کە قوتابخانەی پراگ، لەنێویاندا ترۆبێتسکۆی، لە باسکردنی بێلایەنکردندا بەکاری دەهێنێت. کاتێک هەمبەری نێوان دوو فۆنیم لە چوارچێوەیەکی دیاریکراودا بێلایەن دەکرێت، ئەوکات دەبێت رەچاوی بوونی ئارخیفۆنیم لەو پێگەیەدا بکرێت، کە هەموو تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی نێوان ئەو دوو فۆنیمە لەخۆ بگرێت.) (قوامی،١٣٩ : ٢٤٦) مەبەست لە وەرگرتنی تایبەتمەندیی یەکتری، واتە کاتێک دەنگێک تایبەتمەندییە دەنگدارییەکەی، یان کپەکەی لەدەست دەدات، لە ژینگەیەکی زمانەوانیدا، دەگۆڕێت بەپێی ئەو ژینگەیەی، کە پێویستیەتی وەک لەم نموونەدا دەردەکەوێت.

(٩)- سەد ← سەت

(١٠)- مەهاباد ← مەهابات

وەک لە نموونەی (٩،١٠)دا دەبینرێت، کە ژینگەی گۆڕانەکان کۆتایی وشەکەیە و گۆڕانی دەنگی [د] تەقاوی دەنگدارە بۆ دەنگی [ت] تەقاوی کپ. چونکە (لە کۆتایی وشەدا "دەنگداری" بەرجەستە نابێت و دەرناکەوێت، ئیتر گرنگ نییە، ئەگەر بەیەک گیراو، یان بە زرنگدرەوەیەک و کۆنسنانتێک کۆتایی هاتبێت.) (مەحوی،ب،٢٠٠٨: ٢٢٥) واتە هۆکاری ئەم گۆڕانانە سیستمی فۆنۆلۆژیی زمانی کوردییە، کە تێیدا دەنگی (تەقاوەکان و خشۆکەکان و ئەفریکاتەکان) دەنگە دەنگدارەکانیان لە کۆتایی وشە و برگەکاندا دەنگداری خۆیان لەدەست دەدەن، وەک کپ دەدرکێندرێن. واتە ئەو دەنگانە، کە لە ئارخیفۆنیمدان، هەڵگری نیشانەی [±] واتە نە دەنگدارێکی تەواوە و نە کپێکی تەواوە.

بەشی دووەم

(١/٢)جۆرەکانی فۆنیم

دوو جۆر دەگرنەوە، ئەوانیش فۆنیمی کەرتییەکان "Segmental phonemes" و فۆنیمی ناکەرتییەکان "Supra Segmental phonemes".

(١-١/٢)فۆنیمی کەرتی "Segmental phonemes"

سیستمی فۆنێمی وادەکات، کە دەنگەکانی ئاخاوتن دابەش بکرێن، بۆ دوو جۆری سەرەکی لە فۆنیمە کەرتییەکاندا، ئەوانیش ڤاوڵ "vowel" و کۆنسنانتەکان "consonants"، بەڵام لە زۆرێک لە زمانەکاندا نیمچە کۆنسنانتەکان "-Quasi consonants "یش هەیە، چونکە هۆکاری فۆنۆلۆژیی هەیە. ڤاوڵەکان و کۆنسنانتەکان بە شێوەیەکی جیاواز دابەش دەکرێن. سیستمی فۆنیمی لە زۆربەی فۆنۆلۆژی زمانەکاندا بەو رێبازەوە پەیوەستە، کە هەندێک شوێن لە برگە "syllable"دا، تەنها بە ڤاوڵەکان دەتوانرێت پڕ بکرێتەوە، هاوکات هەندێک شوێنیتر بۆ هەمیشە لە لایەن کۆنسنانتەکانەوە جێنشین دەبن، وەک لە نموونەی ڤاوڵ و کۆنسنانتەکان لە زمانی ئینگلیزیدا، بەڵام ئەگەر لەو جیاوازییانە برواندرێت، کە فۆنۆلۆژی دیاری دەکات. وەک فۆنیمی /♦/ لە زمانی ئینگلیزیدا کۆنسنانت دەردەکەون، بەڵام ئەم فۆنیمە لە زمانی چینیدا بە ڤاوڵ دەردەکەوێت. (Gut،2009:52) دەنگە ڤاوڵ و کۆنسناتەکان کۆمەڵێک تایبەتمەندیی زمانی لەخۆدەگرن، کە تەنها و تەنها پەیوەستە بەو زمانانەوە. کە ئاخاوتنی پێدەکرێت، ئەم تایبەتمەندییانە زۆر کات فۆنەتیکین، هاوکات لە پرۆسە فۆنۆلۆژییەکانیشدا رۆڵ و کاریگەرییان لەسەر دەربڕاوەکانی تری پێش خۆیان بەدیار دەخەن.

گۆڕانی واتا بەهۆی فۆنیمەکانەوە، بۆ هەر فۆنیمێک لەزمانی کوردیدا بە سازگەی دەنگەکانیان و نیشانە جیاکەرەوەکانیشیان لە پرۆسە فۆنۆلۆژییەکاندا کاریگەیان هەیە،هاوکات پرۆسە فۆنۆلۆژیەکانی زمانیش چەند جۆرێک دەگرنەوە، بەڵام ئەوەی بۆ ئەم توێژینەوەیە جێیگای گرنگی پێدانبوون، ئەمانەن: (ئاڵوگۆڕکردنی دەنگەکان، کرتاندنی دەنگەکان) پرۆسەکانی فۆنۆلۆژی جۆریتریان زۆرە، بەڵام ئەوەی بۆ ئەم توێژینەوەیە گونجاوبوو، ئەم جۆرانەن، کە لە فۆنیمە کەرتییەکانی زمانی کوردیدا، پرۆسەکانی تێدا ئەنجام دەدەن، ئەم پرۆسانە نەک

بەتەنها لە زارێکدا، بەڵکو لە شێوەزارەکانیشدا خۆی دەبینێتەوە.

(٢/١-١-١) ئاڵوگۆڕکردنی دەنگەکان

لە ئاڵوگۆڕپێکردنی دەنگەگاندا، کە لە ئەنجامی ئاڵوگۆڕپێکردنی تاکە فۆنیمێك واتای وشەکان دەگۆڕێن و لە هەمان کاتدا دەکرێت واتای وشەکان نەگۆڕێن، ئەوانەی واتا دەگۆڕن وەکو سەلمێنەری فۆنیمی زمانەکە خۆیان دەردەخەن، بەڵام دەنگەکان لە زماندا دەکرێت شتێك بوترێت، بەڵام وێنە دەنگییەکەی شتێکی دیکە بێت، لە هەمانکاتیشدا واتای وشەکان نەگۆڕن، (دیاردەیەکی ئاسایی و بڵاوە و لە هەموو زمانێکی سروشتیدا هەر وەك زۆرجار نیشانە لە شتێك دەگرینەوە و شتێکی دیکە دەپێکین.)(فەتاح، 2011: 65) ئەگەر ئەمە پەیوەست بکرێت بە ئاستەکانەوە، ئەو گۆڕانانەی، کە واتای وشەکان دەگۆڕن لە ڕێگەی هەمبەرێتی زمانەوە، ئەچێتە ئاستێکی قووڵی زمانەکە و بەرهەمهێنانی فۆنیم دەگرێتەوە، واتە ئاستی ستوونی لەنێوان فۆنیمەکانی زمانەکەدا پەیدا دەبێت و بەرەو قووڵایی وشەکان هەنگاو دەنێن و دەستێوەردان لە واتای وشەکان دەکەن، تایبەتمەندییە مۆرفۆلۆژییەکانی دەگۆڕن، بەڵام ئەگەر ئەم گۆڕانکارییانە نەبوونە هۆی گۆڕانی واتا، لە ئاستێکی ئاسۆییدا و ڕووکەشییانە بوو گۆڕانکارییەکان، واتە دەتوانرێت بوترێت لە پەسنی فۆنەتیکییدا دەگۆڕێن، واتە ڕووکەشانە ئاڵوگۆڕی فۆنیمەکان ئەکرێت، دەنگێک لەبری دەنگێکی تر دەدرکێندرێت، بەبێ ئەوەی مەبەست و ئامانجێکی لە پشتەوە بێت و واتاش بگۆڕێت. (محێددین، ٢٠١٣: ٨٣-٨٦) واتە دەنگەکان لە ئاستی قوڵدا هەر یەکێکیان سیمای جیاکەرەوەی تایبەت بە خۆی هەیە، کە جیایان دەکاتەوە لەتەک دەنگێکی تر، کە هاوشوێنە لە دروستبوونیاندا، واتە لە ئاستی ستونییدا دەتوانرێت فۆنیمەکانی زمانیان پێ دیاری بکرێت و واتا گۆڕین، هەر چەندە شوێنی دەنگەکە لە هەمان ژینگەدا بێت، واتە لە ناوەڕاستی وشە بێت، یاخود سەرەتا و کۆتایی وشە، ئەوا جیاوازی دەخەنە ئاراوە، وەك ئەم فۆنیمانەی خوارەوە، کە سەلمێنەری ئەوەن، کە فۆنیمن لە زمانەکەدا، واتای نوێ بەرهەم دەهێنن، وەک لەم نموونەدا دەردەکەوێت.

(١١)- پیر ← بیر ← شیر ← تیر : / پ، ب، ش، ت، /

(١٢)- شێر ← شیر ← شار : / ێ، ی، ا /

(١٣)- کار ← دار ← مار← غار ← هار : /ک، د، م، غ، ه/

(١٤)- حەوت← خەوت← نەوت ← چەوت : / ح، خ، ن، چ/ (ئەمین،٢٠٠٤: ١١)

لەنموونەکانی(١١،١٢،١٣،١٤)دا دەردەکەوێت، کە ئەم وشانە لەئەنجامی گۆڕینی تاکە فۆنیمێکەوە واتای وشەکانیان گۆڕیوە، واتای تر دەدەن بەدەستەوە، هاوکات بەهەمان پرۆسەی هەمبەری فۆنیمەکان لەزمانی کوردیدا دیاری دەکرێت، بەڵام لە هەندێک گۆڕانی ستوونییتردا، لە ناو ڕێنووسی زمانەکاندا، واتا ناگۆڕن، هاوکات لە ئاستی قووڵیشدا ڕوودەدەن، چونکە پەیوندی بە سازگەی بەرهەمهێنانەکانیانەوە هەیە، نموونەی لەم جۆرە لە زمانی کوردیدا کەمن و بەپەنجەکانی دەست دەژمێردرێن، وەک ئەو گۆڕانکارییانەی لە کۆنسانانتەکانی زمانی کوردیدا دەگۆڕێن، بۆ دەنگێکی زمانی عەرەبی، کاتێک لە ناو زمانی کوردییدا، وەک ئەلۆفۆنی یەکتری دەردەکەون، بۆ نموونە

(١٥)- <تاڵ> ← [طاڵ]

(١٦)- <سەوز> ← [صەوز]

(١٧)- <سەگ> ← [صەک]

لە ئاستی ئاسۆییشدا گۆڕانکارییەکان کە ڕوودەدەن، مەرجدارن و پێویستە کۆمەڵێک مەرج هەبێت، بۆ ئەوەی بگۆڕدرێن، واتاکەش نەگۆڕن، بەڵام فۆنیمە کەرتییەکان گۆڕانکارییەکانیان چەند جۆرێکە لە پێکهاتەی بڕگە و وشەکاندا ڕوودەدەن، واتە هەندێک هۆکار هەیە، کە وادەکەن لە ئاستی ئاسۆییدا ئەم گۆڕانکارییانە ڕوو بدات، هۆکارەکانیش بریتین لە: (جێکەوتەی فۆنیمەکان لە وشە و برگەکاندا، فۆنیمەکان کاریگەرییان بەسەر فۆنیمەکانی پێش خۆیانەوە هەیە و دەیانگۆڕن، شوێنی سازگەی دروستبوونی فۆنیمەکان، لەناو شێوەزار و زارەکاندا بۆ خۆدەربازکردن لە دیاردەی دوودەنگی ئاڵوگۆڕی دەنگی ئەنجام دەدرێت).

یەکەم/ جێکەوتەی دەنگەکان لە وشە و برگەکاندا:

دەنگە کۆنسانتەکانی (تەقاوەکان، ئەفریکاتەکان، خشۆکەکان) کاتێک جێکەوتەیان دیاری دەکرێت، لە وشەکانی زماندا، دەکرێت لە بارەکانی ئاخاوتندا بگۆڕدرێن، واتە ژینگەی دەنگەکان لە وشەدا هۆکارە بۆ گۆڕانکارییەکان، { [د δ +]← (ت τ -] } و { [ب β+] ← [پ π -] } و { [گ γ +] ← [ک κ-]} و { [ز ζ +] ← [س σ -] } و { [ژ Z +] ← [ش Σ -] و { [ج ▯▯ +] ← [چ▯▯▯ -] } هاوکات بەم جۆرە ئاڵوگۆڕکردنانە، لە زمانەکاندا دەوترێت ئارخیفۆنیم، ئەویش بەو پێیەی کە دەنگەکان دەگۆڕێن، لە کۆتایی وشەکاندا و واتاش ناگۆڕن، وەکو لە بەشی یەکەمدا، ڕوونکردنەوە لەسەر دیاردەی ئارخیفۆنیم خراوەتە ڕوو، دەتواندرێت لەم نموونانەی خوارەوەدا گۆڕانکارییەکان زیاتر دەربکەون.

(١٨)- سارد ← [سارت]

(١٩)- کتێب ← [کتێپ]

(٢٠)- مەرگ ← [مەرک]

(٢١)- برنج ← [برنچ]

(٢٢)- پێنج ← [پێنچ]

(٢٣)- نێرگز ← [نێرگس]

(٢٤)- بەرز ← [بەرس]

(٢٥)- قژ ← [قش]

دووەم/ کاریگەری دەنگەکان لەسەر دەنگەکانی پێش خۆیان:

دەنگەکانی زمان کاریگەرییان هەیە لەسەر دەنگەکانی پێش خۆیان کە درکێندراوە، کە پێیدەوترێت "Regressive Assimilation"، هاوکات هەندێک تایبەتمەندی فۆنیمەکان (کۆنسنانت و ڤاوڵەکان) هەیە، کە کاردەکاتە سەر دەنگەکان، واتە دەتواندرێت بەپێی هێز و کاریگەرییان لەناو دروستەی برگە و وشەکاندا، ریزبەندییان بۆ بکرێت، چونکە ئەم فۆنیمانە لەناو زمانی کوردییدا کاریگەرییان جیاوازە، هەندێکیان زۆر بەهێز و کاریگەرن و دەتوانن فۆنیمەکانی پێش خۆیان بگۆڕن و واتاش نەگۆڕێت، واتە دەتوانرێت فۆنیمە کەرتییەکان بەپێی هێز و کاریگەرییان بەم شێوازەی خوارەوە دیاری بکرێن:

(أ) دەنگە کۆنسنانتە تەقاوەکان، خاوەنی هێزێکی زۆرن و کاریگەرن لە وشەکاندا، واتە بەراورد بە دەنگەکانی تری زمانی کوردی، هاوکات گۆڕانکارییەکانی دەنگە تەقاوەکان دەبنە هۆکاری گۆڕینی دەنگەکانی پێش خۆیان، واتە دەبنە دەنگی کاریگەر بەسەر دەنگەکانی پێش خۆیان و دەنگەکانی پێش خۆیان دەگۆڕن بۆ دەنگدار (+) یاخود کپ (-). وەک لەم نموونانەی خوارەوەدا دەردەکەوێت.

- گۆڕانی دەنگی [ش Σ -] ← [ژ Z +] بەهۆی کارلێککردنی دەنگە تەقاوەکانی [د، گ]

(٢٦)- بەش + دار = بەشدار ← [بەژدار]

(٢٧)- پێش + گر = پێشگر ← [پێژگر]

(٢٨)- پاش + گر = پاشگر ← [پاژگر]

- گۆڕانی دەنگی [س σ -] ← [ز ζ +] بە هۆی کاریگەربوونیان بە دەنگە تەقاوەکانی [د ،ب، گ]

(٢٩)- دەست + گا = دەستگا ← [دەزگا]

(٣٠)- دەست + بڕ = دەستبڕ ← [دەزبڕ]

(٣١)- دەست + درێژ = دەستدرێژ ← [دەزدرێژ]

وەك لە نموونەکانی (٣١،٣٠،٢٩)دا دەرکەوت، دوو گۆڕانکاری دەبینرێت، دەنگی [ت] دەکرتێندرێت و دەرناکەوێت، دووەم گۆڕانیش دەنگی [س] لە کۆتایی برگەیدا، کە دەنگێکی خشۆکی کپە، لە ئەنجامی بەرکەوتنی بە برگەی دووەم، کە دەنگێکی تەقاوی دەنگدارە (+) دەیگۆڕێت، واتە لە کپەوە (-) بۆ دەنگێکی هاوشێوەی خۆی، کە دەنگێکی کۆنسانتی خشۆکی دەنگدارە (+)، ئەویش دەنگی [ز]ە.

- گۆڕانی دەنگی [ت τ -] ← [د δ +] بەهۆی کارگەربوونیان بە دەنگی کۆنسنتی تەقاوی[د].

(٣٢)- سەرت داگرە ← [سەرد داگرە]

(٣٣)- لێت دەدەم ← [لێد دەدەم] (عەلی، أ، 2014: 262)

(ب)- لە دوای کۆنسنانتە تەقاوەکان، دەنگە کۆنسنانتە ئەفریکاتەکانیش خاوەنی دەنگی (دەنگدار و کپن) و ئەمانیش پلەیەك خوار دەنگە کۆنسنانتە تەقاوەکان، کاریگەری دەخەنە سەر دەنگەکانی پێش خۆیان و دەیانگۆڕن بەپێی جێکەوتە و ئارەزووی دەنگەکانیان. وەک لەم نموونانەی خوارەوەدا دەردەکەوێت.

- گۆڕانی دەنگی[ک κ -]← [گ γ +]

(٣٤)-کاک+جەمال= کاک جەمال [کاگ جەمال]

- گۆڕانی دەنگی [ش Σ -] ← [ژ Z +]

(٣٥)- شەش + جار = شەش جار ← [شەژجار]

(پ)- دەنگەکانی تری کۆنسنانت (خشۆکەکان و لاییەکان و لەراوەکان) هێز تیایاندا جێگیر نییە و مەرج نییە لەبەر ئەوەی گشتیان دەنگدارن (+) بتوانن کاریگەری بخەنە سەر دەنگەکانی پێش خۆیان، هاوکات لە هەندێک نموونەدا گۆڕانکاری روودەدات، بەڵام هەندێک کات لە هەمان پێگەشدا هەمان گۆڕانکاری روونادات، وەک نموونەی نامۆ لێیان دەڕواندرێت. هاوکات ئەم گۆڕانکارییانە لە هەندێک نموونەی شوێنی نامۆدا دەگۆڕێت و بەبێ ئەوەی، کە واتای وشەکان بگۆڕن، بۆ نموونە:

(٣٦)- پێش + مەرگە = پێشمەرگە ← [پێژمەرگە]

لە نموونەی (٣٦)دا دەردەکەوێت، کە گۆڕانکاری روویداوە، بەڵام ئەگەر لە هەمان پێگەدا و لە وشەیەکی دیکەدا بەکاریان بهێنینەوە گۆڕانکارییەکە هەست پێ ناکرێت و ناگۆڕدرێت، بۆ نموونە:

(٣٧)- باشماخ - رەشماڵ

نموونەی (٣٧) هاوشێوەی نموونەکانی (٣٦)ە، بەڵام نەیانتوانیوە هەمان کاریگەری ئەو نموونەیان هەبێت و دەنگی [ش] بگۆڕن بۆ [ژ]، ئەمەش نموونەی ئەوەیە کە هەموو دەنگە کۆنسنانتەکان بێجگە لە (تەقاوەکان و ئەفریکات) هێز تیایاندا جێگیر نییە و هەمیشە توانای گۆڕانکارییان نییە.

(ت) – ڤاوڵەکان وەکو یەکێك لە فۆنێمەکانی زمان، ئەرکی وەک یەکەیەکی دروستکەری برگە دەمێنێتەوە و کاریگەرییان لە گۆڕانی دەنگدا نییە. هاوکات نیمچە کۆنسنانتەکان ڕاددەی کرانەوەیان لە ڤاوڵەکانی [ی ، و]دا کەمترە، کەواتە دەرکەوتوویی ڤاوڵەکان لە نیمچە کۆنسنانتەکان زیاترە، بەم جۆرە لە رووی دەرکەوتوویی زمان و رێکخستنیان نیمچە کۆنسنانتەکان دەکەونە نێوان ڤاوڵەکان و کۆنسنانتەکانەوە. (عەلی، 2014: 25) ئەمانیش کاریگەریی لەسەر دەنگەکان دروست ناکەن، چ لە پێشەوە و چ لە دواشەوە، واتە وەکو ڤاوڵەکان هەڵسوکەوت دەکەن.بۆ نموونە:

(٣٨) خوا – چوار- جوان

لە نموونەی (٣٨)دا دەردەکەوێت، کە نیمچە کۆنسنانتەکان کاریگەری دروست ناکەن، واتە لەهیچ یەکێک لەم نموونانەدا کاریگەریان بەسەر دەنگی پێش خۆیانەوە نییە، هاوکات ڤاوڵەکانیش بەهەمان شێوەن.

سێیەم/ ئاڵوگۆڕپێکردنی دەنگەکان بەهۆی سازگەی بەرهەمهێنانی دەنگەکانەوە:

ئاڵوگۆڕپێکردنی دەنگەکان ڕوو دەدەن، بەهۆی سازگەی لەیەکچووی دەنگەکانەوە، نموونەیان زیاتر لە زار و شێوەزارەکانی زمانی کوردیدا دەردەکەوێت، واتە (بێ ئەوەی ئەم گۆڕانە ببێتە هۆی گۆڕینی واتای وشەکە، یان دوو فۆڕم، یان زیاتر دەبینرێت بە هەمان واتا، هەندێکجار هەردوو فۆڕمی وشەکە لە یەك زاردا هەن، جاری واش هەیە هەر فۆڕمەی لە زارێکی تایبەتیدا بەکاردەهێنرێت.) (فەتاح، 2011: 123) ئەگەر بڕوانینە زارەکانی کرمانجی ناوەڕاست و بەبەراورد بە کرمانجی ژووروو، دەبینین کە چەندین جیاوازی بەهۆی شوێنی سازگەی دەنگەکانەوە ئاڵوگۆڕ دەبن، هاوکات ئەمە لەزمانە نزیکەکان، دەروپشتی زمانی کوردییەوە، دەبینرێت، دەتواندرێت لە نموونەکانی خوارەوەدا بخرێتە ڕوو.

(٣٩)- بێناو ← بێناڤ (کرمانجی ژووروو)

(٤٠)- نیو ← نیم (گەرمیانی) ← نیڤ (کرمانجی ژووروو)

(٤١)- ئاو ← ئاڤ (کرمانجی ژووروو) ← ئاب (فارسی)

(٤٢)- سێو ← سێڤ (کرمانجی ژووروو) ← سیب (فارسی)

وەك لە نموونەکانی (٣٩،٤٠،٤١،٤٢)دا دەرکەوت، کە گۆڕانکارییەکان لە زمانی فارسی و زمانی کوردیدا هاوسازگەییان تێدایە، کە لێوەکان هۆکارێکن بۆ ئەم گۆڕانکاریی و جیاوازییانە لە دركاندندا بێ واتاگۆڕین، ئەگەر بڕواندرێتە نموونەی (٤١،٤٢)دا، ئەو هاوبەشی درکاندنە دەردەخات، کە لەنێوان زارەکانی زمانی کوردی و فارسیدا بەهۆی هەبوونی هاوسازگەییانەوە ڕوویداوە.

چوارەم/ خۆدەربازکردن لەدوو دەنگیەکان و هەوڵدان بۆ ئاسان دەربڕین لە شێوەزارەکاندا:

زۆر جار ئەم تایبەتمەندییانە وادەکەن، کە زمان ئەو جۆرە لە تایبەتمەندییەی هەبێت، کە پێی دەوترێت ناسکبێژی. ئەگەر بێین و بڕوانین لە شێوەزارەکانی زمانی کوردی شێوەزاری هەولێر و سلێمانی بڕواندرێت، دەبینرێت شیوەزاری هەولێری زۆر کات خۆی قوتار دەکات لە دوو دەنگی. بۆ نموونە:

(٤٣)- < خوێ> [xwe] لە شێوەزاری سلێمانی، بەڵام لە شێوەزاری هەولێریدا <خێ> [xe]

لە شێوەزاری هەولێریدا، بە کرتاندنی نیمچە کۆنسنانتی [w]، بەم شێوەیە بە دەرنەبڕینی فۆنیمی نیمچەکۆنسنانتەکان لەو بڕگەیەدا خۆیان دەرباز کردووە، لەدیاردەی دوو دەنگی، هاوکات بۆ نموونەکانی <خوێندن-خیندن، کوا-کا، کەوت-کەت> بە هەمان شێوەیە.

(٢/١-١-٢)کرتاندنی دەنگەکان

مرۆڤ وەك هەموو کردەکانی ڕۆژانەیان، کە هەوڵی ئاسانکردنیان دەدات، هاوکات لە درکاندنیشدا هەمان پرۆسە بە دەرنەبڕین، یاخود بەکرتاندنی دەنگێك لە بڕگەیەکدا، یاخود لە وشەیەکدا ئەنجام دەدات، بەم کردەوەیەش دەوترێت کرتاندنی دەنگەکان بەمەرجێك کە واتای وشەکان نەگۆڕدرێت، بۆ نموونە:

(٤٤) - دەوڵەمەند ← دەوڵەمەن

(٤٥) - منداڵ ← مناڵ

(٤٦) - خودا ← خوا

(٤٧) - دەست ← دەس

(٤٨)- پیاوێك ← پیاوێ

بەڵام کرتاندنی دەنگەکان، زۆرکات لەسەر ڕێککەوتنی کۆمەڵایەتی و لەنێوان ئاخێوەران خۆیاندا دەکرێت، هاوکات کرتاندنەکە، دەکرێت ببێتە هۆی دروستکردنی وشەی نوێ، بەڵام لە هەندێك حاڵەتدا، هەندێك وشە بەرهەمدەهێنن، یان هاویێژن، یاخود تابۆن لە زمانی کوردیدا، نەدرکاندنی دەنگی [د] لە کۆتایی ئەم وشانەدا، بۆنموونە:

(٤٩)- گوند ← گون (قەدەغەکراو- تابۆ)

یاخود لە کاتی وەرگرتنی وشەی بێگانەدا هەندێک جار کرتاندن دەنگی (د) تابۆ دروست دەکەن:

(٥٠)- گوود good ← گوو (قەدەغەکراو- تابۆ) (احمد،٢٠١٦: ٧٥)

(٢/١-٢)فۆنیمی ناکەرتی " Supra Segmental phonemes"

پێکهاتە نادیارەکانی ناو گەردوون، کاتێک لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە دەکرێت، هەمیشە ڕووبەڕووی گەلێک کۆسپ و تەگەرە دەبێتەوە. لە زمانیشدا ئەو یەکانەی، کە توانای وێنەبۆکردنیان نییە و شکڵ و شێوەیان لە نووسیندا دیاری نەکراوە، ئەوانیش لەو ئەنجامەی دەیدەن بەدەستەوە لێڵی و نارِوونی دەخەنە ڕوو، ئەمەش وای کردوە، کە لەسەرەتای دۆزینەوەیانەوە تا ئێستاش لێکۆڵینەوە کارێکی گران و نادیار بێت. فۆنیمە ناکەرتییەکان لە زماندا فۆرمێکی بۆ دانەنراوە و هەستپێکراوە لە دەربڕیندا و نادیارە لە نووسیندا، ئەمەش یەکێکە لەو هۆکارانەی، کە وادەکات مرۆڤ بەئاسانی نەتوانێت فێری زمانی دووەم ببێت و نەتوانیت درک بەو گۆڕانە واتاییانەی، کە لە ئەنجامی فۆنیمە ناکەرتیەکانی زمانەوە دێتە ئاراوە بکات.

ئەم فۆنیمانە کارەکانیان لەدوای ڕێخستنی فۆنیمە کەرتێکانەوە دێت، بۆ پێکهێنانی مۆرفیم و برگە و وشەکان. واتا ڕۆڵ و کاریگەرییەکانیان لەسەر وشەکان و برگەکان و ڕستەکان دەردەکەوێت، نەک تاکە دەنگێک بەتەنها، هەر چەندە تاکە دەنگێک بەتەنها، هەڵگری جۆرێک لە ئاواز و لەرە و هێزە، بەڵام لەناو دروستە برگەی و وشەکاندا زیاتر ڕۆڵی فۆنیمە ناکەرتێکان دەردەکەوێت. جۆرەکانی فۆنیمی ناکەرتییەکان (هێز stress و ئاواز Intonation).

(٢/١-٢-١) هێز stress

فۆنیمە ناکەرتییەکان بە تایبەتی هێز کاریگەریی خۆی لە زمانەکاندا دەردەخات، کاریگەرییان بەپێی ئەو سیستمە ڕێزمانییەی، کە هەیانە. لە زمانەکاندا دەگۆڕێت. هێز لە وشەکاندا بەپێی پێکهاتەی مۆرفۆلۆژیی وشەکان دەگۆڕێت، واتە هێز لە و وشانەی، کە یەک برگەن و لەتەک ئەو وشەکانی، کە فرە برگەن شوێن و پێگەو ڕۆڵیان دەگۆڕێت، چونکە خودی هێز لە وشەکاندا (بریتییە لە ڕوونیی زیاتری بەشێک لە بەشەکانی وشەکە لە بیستندا، لە چاو باقیی بەشەکانی دەوروبەری.) (حسن، ٢٠١٨،١٤٩) کەواتە، هێز لە وشەدا بەکار دەهێنرێت بۆ گۆڕینی واتا. یاخود، دەرخستنی واتای نوێی وشەکەیە، ئەمەش بەشێکە لە ڕۆڵی هێز لە وشەکاندا. هاوکات ئەمەیش وادەکات وشەکان لە ڕووی پێکهاتەوە بگۆڕدرێت، وەک وشەی سادە یاخود وشەی دارێژراو و وشەی لێکدراودا بەپێی پێکهاتەی دروستەی وشەکەیان هێزەکە دەگۆڕێت،واتە هێز تێیاندا جێگیر نییە، هاوکات ئەرکێکی سەرەکیی هێزەکان لە زماندا، بریتییە لە ئاماژەدان بە دیاریکردنی پۆلە ڕەگەزەکانی وشەیەکە. (واتە هێز لە ناودا دەچێتە سەر برگەی یەکەم، لە کردارەکانیشدا دەچێتە سەر برگەی کۆتایی، لە زمانی ئینگلیزیدا. کەواتە جێگیرکردنی هێزەکە ئاماژەیە بۆ جیاکرنەوەی پۆلە ڕەگەزی وشەکان.) (Ladefoged,2011:112) هاوکات زمانی کوردی زمانێکە، کە هێز تێیدا جێگیر نییە، لەوشە فرە برگەییەکانیدا، بۆ نموونە:

(٥١)-خەوتن (چاوگ)

کاتێک هێزەکە لەسەر برگەی یەکەم بێت، دەبێت بە ناو و کاتێک هێزەکە لەسەر برگەی کۆتاییە دەبێت بە کردار.

<u>خە'و</u>تن ئارامی بە جەستە دەدات.(ناو)

منداڵەکان زوو <u>خەوت'ن</u>. (کردار)

(٥٢)- سەرکەوتن

<u>سە'ر</u>کەوتن بەسەر شاخدا وەرزشێکی باشە بۆ جەستە. (ناو)

منداڵەکان بە شاخاکەدا <u>سەرکەوت'ن.</u> (کردار)

هاوکات هێز لە زماندا چەندین ئەرکی جیاوازی هەیە. دەتوانرێت لە ڕستەکاندا بەکار بهێنرێت بۆ ئەوەی جەختی تایبەت بە وشەیەك بکرێت. یاخود، بۆ ئەوەی وشەیەك لەتەک وشەیەکی تردا بەراورد بکرێت. (هێز سەرەکیی وشەیەك لە وشەکانی ڕستە وەری دەگریت،بەوەی کە ڕستە دانەیەکی ئاخاوتنە و بە وەستان دەست پێدەکات و بە وەستانیش کوتایی دیت، ئاسایی هێزەکەش دەکەویتە سەر دوا وشەی ڕستەکە، یان ئەو وشەیەی کە گرنگیی پێدەدریت.)(عەلی، آ، ٢٠١٤: ٥٧) مەبەست لەوەی، کە وشەیەک گرنگیی پێدەدرێت ئەوەیە، کە کەسی ئاخێوەر مەبەستی لە درکاندنی ئەو ڕستەیە و زانینی یان گەیاندنی ئەو ئامانجەیە، کە لەسەر ئەو وشەیە هەڵیچنیوە، هاوکات ڕستەکان ئەندامەکانیان و دەنگ و فۆنیمەکانیشیان وەک یەکن، بەڵام هێز لەسەر وشە ئامانجدارکە دەبێتە هۆی جیاکردنەوەی واتاکانیان، واتە هێزی ڕستە کاریگەری هەیە بۆ ڕوونکردنەوەی ڕستە لێڵەکان، ((واتە لێڵی، کە یەکێکە لە بابەتانەی زانستی واتاسازی "semantic" لێکۆڵینەوەی تێدا دەکرێت.)) هاوکات فۆنیمە ناکەرتییەکان ڕۆڵی کاریگەر و سەرەکییان هەیە، بۆ خستنەڕووی واتا جیاوازەکانی وشە و ڕستە لێڵەکان، لە بەر نادیاریی واتاکانیان، لەبەر هەمان هۆکار ناویان لەم جۆرەی واتایە ناوە (لێڵی)، یاخود زۆر جار لە سەرچاوەکاندا هاتووە بۆ لێڵی لە ڕستەدا (تەمومژ)ی پێوتراوە. (کەواتە لێڵی لە زماندا بریتییە لەوەی دانە و دەربڕینێکی زمانی لە واتایەك زیاتر بگەیەنێت. واتە هەموو دەربڕینێکی لێڵ لە زماندا یەك سیمای هەیە، بەڵام لە بنجێك زیاتری هەیە، یان ڕۆنانی ژێرەوەی هەموو کەرەستەیەکی لێڵ لە زماندا لە یەك ڕۆنان زیاترە. بۆ نموونە:

(٥٣)-پێتان هەڵگرن (دوو واتای هەیە)

١. پەلە بکەن

٢. پێتان بەرز بکەنەوە.)(مجد، ٢٠١٠ :١٣٨)

(٥٤) ئاوەکە گەرم بوو (دوو واتای هەیە)

١- ئاوەکە <u>گەرم'</u> بوو (واتە: لە پێشتر ئاوەکە گەرم نەبوو، ئێستا گەرمبووە)

٢- ئاوەکە گەرم <u>بوو'</u> (واتە: ئاوەکە پێشتر گەرم بووە، ئێستا گەرم نییە).

هێزەکان کاتێک دەچنە سەر کردارەکان دەبن بەدوو بەشەوە، واتە هێز لەکردارەکانی زمانی کوردیدا دەکرێت بەدوو جۆرەوە:

1- کرداری تێنەپەڕ: کاتێك هێز دەچێتە سەریان، واتا دەگۆڕێن و دەبن بە چاوگ، یان بە کردار کاتێك کە هێزیان لەسەرە، بۆ نموونە:

(٥٥)- ڕاپەڕین (دوو واتای هەیە)

کاتێک هێز لەکۆتایدا بێت بەواتای کرداری ڕاپەڕین دێت.

کاتێک هێز لەسەرەتادابێت واتای چاوگ دێت، یاخود ناوێک (وەک ناوچەی ڕاپەڕین)

(٥٦)- نووسین

کاتێک هێز لەکۆتایدابێت بەواتای کرداری نووسین دێت.

کاتێک هێز لەسەرەتادا دێت بەواتای چاوگ دێت.

2- کرداری تێپەڕ: هێز کاریگەری لەسەر کرداری تێپەڕ نییە و گۆڕانکاری تیایاندا ناکات، واتە گۆڕانکاری ناکرێت تیایاندا بۆ نموونە

(٥٧)- خواردن

لە هەرکوێیەکی ئەم وشەیەدا، هێز هەبێت وەك یەك وایە. واتا ناگۆڕێ، واتە هێز لە کردارە تێپەڕەکاندا توانای گۆڕانی واتایان نییە.

هاوکات زۆر جار هێز لە ڕستەدا بەکار دێت، بۆ بەراوردکردنی دوو وشە، یان دوو کردار، یان زیاتر بەرامبەر بەیەکتری، بەڵام هێز لە ڕستەدا بەکار دێت (بۆ لێکجیاکردنەوەی واتایەك، کە پێشبینی بکرێت و لەتەک واتایەکی تردا بەراورد بکریت، کە دابڕاوە، یان بەشاراوەیی وتراوە. لەم حاڵەتەدا هێزەکە، لەتەک پلەی ئاوازی بەرزدا پێکەوە کار لە یەکتر دەکەن) (عەلی، ٢٠١٤: ٥٨) واتە هێز و ئاوازە پێکەوە لە ڕستەیەکدا یەک دەگرن بۆ گەیاندنی واتا و مەبەستی نوێ. بۆ نموونە (٢٢):

(٥٨)- (هەر چواریان هاتن. ئەم دوو واتایەی هەیە:

١. هەموو چوار بوون و هەموو هاتن . بۆ ئەم واتایە وزەی زیاد دەخرێتە سەر (هەر).

٢. زیاتر بوون لە چوار و تەنیا چواریان لێهاتن. بۆ ئەم واتایە وزەی زیاد دەخرێتە سەر (چوار).) (ئەمین، ٢٠٠٤:٢٩٦)

(٥٩)- ئازاد بە منداڵی هاروهاج بوو.

(واتە ئێستای باشترە و لەسەرخۆترە، بە بەراورد بە سەردەمی منداڵی).

(٢/١-٢-٢) ئاواز Intonation

بروانینە ئاوازی ئاخاوتنی زمان، کاتێک ڕستەیەکی پێدەدرکێندرێت، هەڵوێستی ئاخێوەران لە کاتی درکاندنەکەدا بەدەر دەکەوێت، بە جۆری ئاوازەکەیدا دەزانین ڕستەکە پرسیارییە، یان هەواڵێکمان پێڕادەگەیەنێت. واتە بەگشتی کاتێک لە سەرەتای درکاندنەکەوە ئاوازی دەنگی ئاخێوەر لە نزمەوە دەستی پێکرد بە دەربڕین، پاشان وردەوردە لە ناوەڕاستی دەربڕینەکەدا بەرز بۆیەوە و گەیشت بە خاڵی ترۆپک، پاشان هەست بە کەمبوونەوە و دامرکانەوە کرا لە کۆتایی دەربڕینەکەدا، ئەوا ئەو ڕستەیە ڕستەیەکی هەواڵی دەبێت، بەڵام ئەگەر لە سەرەتای درکاندنەکەوە، لە نزمەوە دەستی کرد بە بەرزبوونەوەی ئاوازەکە و هەر لەو خاڵەشدا، کە لە ترۆپکی بەرزیدا کۆتایی پێهات، واتە ئاوازەکەی هەر بە بەرزی کۆتایی بە ڕستەکە هێنرا، ئەم ڕستەیە پرسیارییە. وەک لە هێڵکارییەکانی (٣،٢) خراوەتە ڕوو.

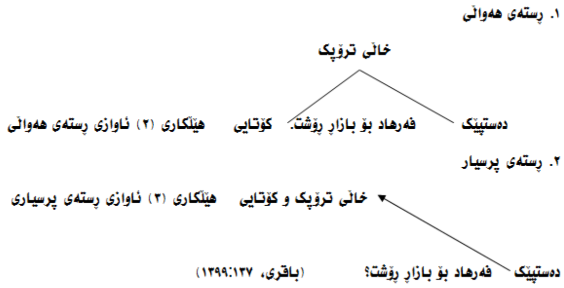

ئاوازەکان لەڕستەکاندا زۆرترین گۆڕانکاری دەهێننە ئاراوە، واتە لە تاکە ڕستەیەکدا دەتواندرێت چەندین واتای جیاواز ببەخشن، یان واتا بگۆڕن. هاوکات ڕستەکان ئەگەر ئاوازیان نەبێت، توشی چەندین گیروگرفت دەبنەوە، چونکە مەبەستی ئاخێوەر دیارنییە، ئەوکات لە تەک گۆڕانی ئەرکی ڕێزمانیی ڕستەکەدا، واتا و مەبەستی جیاوازی لێ پەیدادەبێت، کە ئەمەش ڕۆڵ و کاریگەریی ئاواز دەردەخات. لەو نموونانەی خوارەوەدا ئەوجیاوازیانە زیاتر دەردەکەون:

(٦٠)- ئەو مامۆستایە.

کام ئەرکی ڕستەی ڕێزمانی هەیە؟ (هەواڵی؟ پرسیاری؟ سەرسوورمان؟)

لەم ڕستەیەدا سێ ئەگەر و چەندین واتای جیاواز دەگەیەنێت، یاخود ئەگەر ڕستەکە گەورەتر بکرێت. بۆ نموونە:

(٦١)-ئەو مامۆستایە لە زانکۆ.

لەم جۆرەدا ئەگەری واتاکانیش زیاتر دەبن و هەمووی بە نادیاری دەمینێتەوە، ئەگەر کەرەستە ناکەرتییەکان بەشداریی تێدا نەکەن، ڕوونی نەکەنەوە، کە ئاخێوەر مەبەستی کام یەکە لەو ئەگەرانە بووە.

ئەنجام

١. گۆڕانکارییەکان لە دوو ئاستدا ڕوو دەدەن، کە زۆرترین گۆڕانکاری کە واتا گۆڕین، لە ئاستی قوڵ(ستوونی)دا ڕوو دەدەن، هاوکات زۆرترین گۆڕانکاری لە ئاستی ڕووکەشی(ئاسۆیی)دا ڕوودەدات و واتاش ناگۆڕدرێت.

٢. لە زمانی کوردیدا دەکرێت، لە ئاخاوتندا فۆنیمەکان ئاڵوگۆڕی پێبکرێت، واتاش نەگۆڕدرێت، بەڵام ئەم گۆڕانکارییە پەیوەستە بە چەند هۆکارێکەوە، ئەوانیش: جێکەوتەی فۆنیمەکە لە وشەکەدا، یاخود شوێنی سازگەی دروستبوونیان لە ئەندامەکانی ئاخاوتندا، یاخود بەکاریگەری خستنەسەر دەنگەکانی پێش خۆیان، کە دەربڕاون.

٣. هەندێک وشە گۆڕان تیاندا دەبنە هۆی دروستکردنی وشەی تابۆ، هەمووگۆڕانەکان مەرج نییە بەسانایی بێ گرفت ئەنجام بدرێت، واتە گۆڕانکارییەکان لەخۆوە ناکرێت، سیستمی ڕێگەپێدراوی فۆنۆلۆژی و واتاسازیی زمانەکە پەیوەستە پێوەیانەوە.

٤. فۆنیمە ناکەرتییەکان (هێز و ئاوازە) وەک چەترێک دەدرێن بەسەر بڕگە و وشە و ڕستەکاندا و ڕۆڵ و کاریگەریی گەورەیان هەیە، لە ڕوونکردنەوەی واتادا و گۆڕانی واتای وشە و ڕستەکان. هاوکات هێزەکان دەکرێت، شوێنیان لە وشەکاندا بگۆڕدرێت و واتاش نەگۆڕن، وەک ئەوەی لە کردارە تێپەڕەکاندا دەردەکەوێت.

سەرچاوەکان

١. ئەمین، وریا عومەر (٢٠٠٤)، ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، چاپی یەکەم، بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر.

٢. ئەمین، وریا عومەر (٢٠١١)، پیتۆکەکانی زمانەوانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر.

٣. فەرهادی، عاتف عبدوڵلا(٢٠١٣)، هەندێکلایەنی دەنگسازی شێوەزاری باڵەکایەتی لەسەر بنچینەی (Praat)، چاپی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

٤. فەتاح، محمد معروف (٢٠١١)، زمانەوانی، چاپی سێیەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

٥. دزەیی، عەبدولواحید مشیر، دەرون عەبدلڕەحمان ساڵح و دانا تەحسین محەمەد(٢٠١٥)، فۆنەتیک و فۆنۆلۆژی، چاپی دووەم، چاپخانەی هێڤی، هەولێر.

٦. عەلی، تاڵیب حوسێن (٢٠٠٥)، فەرهەنگی زاراوەکانی دەنگسازی، چاپی یەکەم، بڵاوکراوەی گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، هەولێر.

٧. عەلی، تاڵیب حوسێن(٢٠١٤)،هەندێ لایەن لە پەیوەندی نێوان ڕستە و واتا لە کوردیدا، چاپی یەکەم، لەبڵاوکراوەکانی ئەکادیمایی کوردی، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

٨. مەحوی،محەمەد(٢٠٠١)، زمان و زانستی زمان، سەرەتایەک بۆزانستی زمان، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم، سلێمانی.

٩. مەحوی، ا ،محەمەد(٢٠٠٨)، فۆنەتیک وفۆنۆلۆژی، فۆنەتیک بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، زانکۆی سلێمانی.

١٠. مەحوی، ب ،محەمەد(٢٠٠٨)، فۆنەتیک وفۆنۆلۆژی، فۆنۆلۆژی، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، زانکۆی سلێمانی.

١١. مەحوی، مەحەمەد(٢٠١٦)، مەنامە، بەستانداردکردنی زمانی کوردیی، دەروازەی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئەندێشە.سلێمانی.

١٢. محێددین، بازیان یونس(٢٠١٣)، پەیوەندی ئاستی مۆرفۆلۆژی بە ئاستی فۆنۆلۆژی و سینتاکس، چاپی یەکەم، چاپخانەی موکریان، هەولێر.

١٣. محمد،دارا حەمید(٢٠١٠)، واتاسازی، هەندێک لایەنی سیمانتیک و پراگماتیک لە زمانی کوردیدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژیر، سلێمانی.

١٤. وەیس، غازی فاتیح(١٩٨٤)، فۆنەتیک، چاپی یەکەم، لە چاپکراوەکانی ئەمینداریتی گشتی ڕۆشنبیری لاوانی ناوچەی کوردستان ، المكتبة الوطنلية ببغداد.

١٥. ویدۆوسن، هـ .د.(٢٠٠٨)، سەرەتایەک بۆ زمانەوانی، وەرگێڕانی هۆشەنگ فاروق، چاپی یەکەم، دەزگای موکریانی، چاپخانەی خانی، دهۆک.

١٦. احمد،بێستون حسەن، عادل ڕەشید قادر(٢٠١٦)،یاساکانی کەوتن وکلۆرکردنی فۆنیمی /د/ لە زمانی کوردیدا، گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین، زانکۆی سلێمانی سکوڵی پەروەردەی بنەڕەت، No.7,Vol.3، لا،(٦٩-٧٨)

١٧. باقری، مهری (١٣٩٩) مقدمات زبانشناسی، چاپ بیست و چهارم، نشر قطره، تهران.

١٨. بی جن خان، محمود (١٣٩٨)، واج شناسی نظریه بهینگی، چاپ هفتم، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، تهران.

١٩. حق شناس،علی محمد(١٣٩٣)، آواشناسی(فونتیک)، چاپ پازدههم، نشر آگه، تهران.

٢٠. قوامی، گلناز مردسی (١٣٩٤)، فرهنگ توصیفی آواشناسی و واج شناسی، چاپ اول، نشر علمی، تهران.

٢١. کامبوزیا، عالیه کرد زعفرانلو و افتخارسادات هاشمی (١٣٩٧)، انطباق واجی وام واژههای زبان فارسی، نشر کتاب بهار، تهران.

٢٢. صفوی، کورش (١٤٠٠)، آشنایی با زبان شناسی در مطالعات ادب فارسی، چاپ چهارم، انتشارات علمی، تهران.

٢٣. وفایی، عباسعلی (١٣٩٢)، دستور توصیفی بر اساس واحدهای زبان فارسی، چاپ اول، انتشارات سخن، تهران.

٢٤. ولی پور، علیرضا(١٣٩٣)، آواشناسی زبان روسی،چاپ اول، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، تهران.

سەرچاوە عەرەبیەکان:

٢٥. حسن، نايف (٢٠١٨)، علم األصوات العربية؛ تطوراتها ونظريتها واإلستفادة منها لتعليم اللغة العربية، Al-Ta'rib, Jurnal Pendidikan Bahasa Arab dan Kebahasaaraban، م(١٤٣)،ملحق(٦).

26. Crystal, David (2008). A Dictionary of Linguistics and Phonetics, Sixth Edition,Blackwell Publishing.

27. Davenport, Mike and S.J. Hannahs(2010) Introducing Phonetics and Phonology, Third Edition, Hodder Education, a member of the Hachette UK.

28. Gussenhoven, Carlos and Haike Jacobs(2017), Understanding Phonology, Third edition, Hodder Education, part of Hachette Livre UK.

29. Gut, Ulrike (2009), Introduction to English Phonetics and Phonology, Textbooks in English Language and Linguistics (TELL) Volume (1), Peter Lang GmbH Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt.

30. Jongman, Allard and Henning Reetz(2009) Phonetics, First Edition, WILEY-
BLACKWELL Publishing.

31. Ladefoged, Peter And Keith Johnson(2011), A Course in Phonetics, Sixth Edition, Wadsworth, Cengage Learning, USA.

32. M.mees, Inger and Beverley Collins(2013), Practical phonetics and phonology, Third edition, Routledge Publishing,USA.